

Krystyna Kallas
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

STRUKTURA GNIAZD SŁOWOTWÓRCZYCH KONSTYTUOWANYCH PRZEZ ANTROPONIMY

Wstęp

W skład klasy rzeczowników wchodzi różne grupy leksykalno-semantyczne, z których każda składa się z właściwych sobie podgrup. Bardzo ważną grupą leksykalno-semantyczną są nazwy osobowe, a wśród nich szczególne miejsce zajmują antroponimy. Moim podstawowym zadaniem jest opis aktywności słowotwórczej antroponimów. Sprowadza się on do opisu struktury gniazd słowotwórczych przez nie konstytuowanych. Gniazda składają się z paradygmatów słowotwórczych (układy pionowe) i z łańcuchów słowotwórczych (układy poziome). Podsumowaniem analizy tych składników jest graf zbiorczy analizowanych gniazd. Moja analiza uwzględnia nie tylko klasy części mowy, ale i kategorie słowotwórcze derywatów rzeczownikowych.

Wybór gniazd konstytuowanych przez antroponimy wynika z faktu, że uprzednio opisałam strukturę gniazd konstytuowanych przez nazwy państw (krajów) (Kallas 2003). Porównanie struktury tych gniazd ze strukturą gniazd odantroponimicznych jest drugim moim zadaniem. Dodam, że w cytowanym artykule przedstawiłam nieco szczegółowiej założenia badawcze, zwłaszcza pojęcie paradygmatu słowotwórczego konkretnego i abstrakcyjnego.

1. Materiał

Podstawowym źródłem materiału jest tom 2 *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* pod redakcją H. Jadackiej (dalej SGS). Lista antro-

ponimów stanowiących centra gniazd słowotwórczych (inaczej: wyrazów hasłowych) obejmuje 57 leksemów. Są to:

ACHILLES, ADAM, ANDRZEJ, AUGUSTYN (św.), BAJRON, BENEDYKT (św.), BENIAMIN, BERNARD (św.), BRAILLE, CHOPIN i SZOPEN¹, CYRYL, DAMOKLES, DANTE, DARWIN, DOMINIK (św.), DRAGON, DULSKA, EPIKUR, FARADAY, FILIP (MACDONSKI), FRANCISZEK (św.), FREUD, HIOB, HITLER, HOMER, HUS, JEREMIASZ, JUDASZ 1 ‘apostoł’, JULIUSZ (= CEZAR), KAIN, KALWIN, KATARZYNA (św.), KOŚCIUSZKO, LECH (‘legendamy władca przedhistorycznej Polski’), LENIN, LISOWSKI, LUKSEMBURG (Róża), LUTER, MACCHIAVELLI, MAHOMET, MARIA (= Najświętsza Maria Panna), MARKS, MENDELEJEW, MIKOŁAJ (św.), MOJŻESZ, MORSE, NAPOLEON, ONAN, PIUS, PLATON, ROBINSON, STANISŁAW (AUGUST), TYCJAN, URSZULA (św.), WALLENROD, WIKTORIA (królowa).

Jedno gniazdo, mianowicie JUDASZ 1. ‘apostoł’, nie zawiera derywatów. Pozostałe zawierają od 1 do 11 derywatów, przy czym gniazd z jednym derywatem jest 19, z dwoma derywatami – 8, z trzema – 9, z czterema – 7, z pięcioma – 3 (BENEDYKT, DARWIN, LECH), z sześcioma – 3 (FARADAY, MARKS, NAPOLEON), z siedmioma – 2 (HOMER, KALWIN), z ośmioma – 2 (HITLER, MARIA), z dziewięcioma – 1 (BAJRON), z jedenastoma derywatami – 2 (PLATON, SZOPEN).

1.1. Charakterystyka materiału zawartego w SGS

O liczbie gniazd decyduje dobór antroponimów. Siatkę leksemów hasłowych skonstruowali redaktorzy SGS. Wynika to z faktu, że w słownikach ogólnych nie ma artykułów hasłowych poświęconych antroponimom. Redaktorzy wyekscerpowali ze słowników tworzone od nich derywaty, a następnie skonstruowali gniazda, dodając do nich antroponimy jako ich centra. Te wyrazy hasłowe ujęte są w ostre nawiasy i na ogół zaopatrzone w skrót *red.* (< ..... > *red.*).

Uderza kilka faktów. Z jednej strony mamy dużą liczbę antroponimów o rodowodzie biblijnym, mitologicznym, greckim i łacińskim, a ogólniej – historycznym. Można przypuszczać, że spowodowane jest to między innymi tym, że derywowane od nich przymiotniki stały się składnikami związków frazeologicznych, np. *pięta achillesowa*, *drakońskie prawo*, *miecz damoklesowy*, *hiobowe wieści*, *zbrodnia kainowa*, *uczta lukullusowa*². Wydaje się, że czasami wystarczą jeden czy dwa derywaty, których związek semantyczny z antroponimem jest wątpliwy, aby znalazło się odpowiednie gniazdo, np. *beniaminek* czy *onanista*. Jako przykład gniazda zawierającego dwa rzeczowniki nienależące do polszczyzny ogólnej posłużyć może ADAM z derywatami *adamita*, *preadamita* i *adamowy*. Z drugiej strony brak wielu nawet dobrze znanych antroponimów. Wynika to z faktu, że słownikarze nie odnotowali odpowiednich derywatów. Jednak H. Jadacka we *Wstępie* do SGS (s. 13)

¹ W SGS mamy dwa gniazda połączone odsyłaczem: CHOPIN (10 derywatów) i SZOPEN (11 derywatów), różniące się strukturą. Traktuję je jako jedno gniazdo.

² Zastanawia gniazdo LISOWSKI z derywatami *lisowczyk* i przymiotnikiem *lisowski*. *Lisowczyk* mógł trafić do *Małego słownika języka polskiego* pod red. S. Skorupki, H. Auderskiej, Z. Łempickiej w związku z tytułem obrazu Rembrandta, a obecność derywatu *lisowczyk* spowodowała wprowadzenie do SGS wyrazu hasłowego LISOWSKI.

pisze na ten temat, co następuje: „Uzupełniająco zespół korzystał też z własnego doświadczenia językowego – do kartoteki włączono również te wyrazy, których wprawdzie nie notowały słowniki, ale były one znane redakcji jako składniki leksykalne polszczyzny ogólnej”. Ponadto redaktorzy zamieszczają także gniazda o zerowej potencji derywacyjnej (w moim zbiorze jest tylko jedno takie gniazdo, mianowicie JUDASZ 1. ‘apostoł’³).

Oto przykłady brakujących antroponimów zestawionych z obecnymi w SGS: nie ma SZEKSPIRA, CONRADA, jest BAJRON, DANTE, HOMER; nie ma ARYSTOTELESA, HEGLA, (św.) TOMASZA, jest PLATON, EPIKUR, (św.) AUGUSTYN; nie ma MOZARTA, jest SZOPEN; nie ma KOPERNIKA, jest DARWIN; nie ma HAMLETA⁴, jest DULSKA, WALLENROD; nie ma RUBENSA (por. *rubensowskie kształty*), jest TYCJAN (por. *tycjanowskie włosy*); nie ma królowej ELŻBIETY (por. *epoka elżbietańska*), jest królowa WIKTORIA (por. *era wiktoriańska*).

Niektóre gniazda są wyraźnie niekompletne. Brak derywatów wynika z podstawy materiałowej SGS. Będą na to liczne przykłady w części analitycznej artykułu. Trzeba jednak pamiętać o tym, że wiele derywatów to formacje potencjalne.

Z natury rzeczy SGS nie może uwzględnić neologizmów. W konsekwencji analizowane gniazda nie prezentują współczesnej aktywności słowotwórczej nazwisk. O podsystemie derywatów od nazwisk pisała E. A. Ziemska (1992: 205). Wiele derywatów odnazwiskowych odnotowuje K. Waszakowa (1974). Derywaty, zwłaszcza te powstałe w ostatnim dziesięcioleciu XX w., scharakteryzowała H. Jadacka (2001a: 133-134), zauważając, że są to przede wszystkim rzeczowniki atrybutywne, głównie formacje ekspresywne, prawie wyłącznie nacechowane negatywnie. Oczywiście większość nosicieli nazwisk znika z pierwszych stron gazet, a w ślad za tym znika większość derywatów. Niektóre postaci pozostają na kartach historii, a odpowiednie derywaty odnazwiskowe zostają w słownikach. W SGS brak np. gniazda STALIN, choć jest gniazdo LENIN (zawierające cztery derywaty). W *Indeksie* H. Jadackiej (2001a) znalazłam jedenaście derywatów od podstawy STALIN, a po uwzględnieniu innych źródeł doliczyłam się dwudziestu. Dodam, że w tymże *Indeksie* jest 7 derywatów od podstawy KURONÍ, a 9 od podstawy WAŁĘSA.

Na marginesie powyższych rozważań warto zwrócić uwagę na zjawisko, które można by nazwać apelatywizacją antroponimów⁵. Chodzi o proces przekształcania nazw własnych osobowych w nazwy pospolite. Te nowo powstałe nazwy pospolite nie są neologizmami słowotwórczymi, lecz neosemantyzmami – w pierwszym okresie funkcjonowania. W SGS naliczyłam ponad trzydzieści nazw pospolitych wywodzących się od antroponimów. Oto kilka przykładów: ALFONS, CEZAR, DONKISZOT, DONŻUAN, DULCYNEA *iron.*, EINSTEIN *chem.*, NOBEL *chem.*, RENTGEN 1.a) *pot.* i 1.b) *pot.*, HEROD, KATON, KREZUS, ŁAZARZ, STAŃCZYK *hist.* Te wyrazy hasłowe jako nazwy pospolite redaktorzy SGS zaczerpnęli z *Małego słownika*

³ Moim zdaniem przymiotnik winien się w tym gnieździe znaleźć, choćby ze względu na związki frazeologiczne *judaszowe srebrniki* czy *judaszowy pocałunek*.

⁴ Słowniki wyrazów obcych odnotowują derywaty: *hamletyzm*, *hamletyczny* i *hamletowski*, *hamletyzować*, *hamletyzowanie*.

⁵ W literaturze językoznawczej używa się terminu antonomazja, zob.: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, pod. red. K. Polańskiego (1993): hasła *antonomazja* i *imię własne*.

języka polskiego pod. red. S. Skorupki, H. Auderskiej i Z. Łempickiej (dalej MSJP). A więc decyzja, czy derywat motywowany jest przez antropomim, czy też przez appellativum od niego powstałe jest konsekwencją decyzji redaktorów MSJP, np. *alfonsiak* ← *alfons*, *donżuaneria* ← *donżuan*, *katoński* ← *katon*, *cezaryzm* ← *cezar*⁶.

W sumie materiał zawarty w SGS jest ubogi i niereprezentatywny dla współczesnego języka polskiego. W związku z tym dodaję derywaty zaczerpnięte z *Indeksu* książki H. Jadackiej (2001a), podając w nawiasie źródło – (HJ), bądź z książki K. Waszakowej (1994, skrót KW). Dodaję również derywaty znane mi z innych źródeł. Omawiając klasy derywatów, operuję także przykładami tworzonymi od antropomimów – co istotne – niewystępujących w SGS. Wzbogacenie materiału o neologizmy pozwala wskazać na zarysowujące się tendencje we współczesnym języku polskim.

2. Paradygmat słowotwórczy

Przedstawiam paradygmat słowotwórczy abstrakcyjny przysługujący grupie leksykalno-semantycznej rzeczowników antropomimicznych. Zestawiam kategorie słowotwórcze rzeczowników oraz klasy derywatów przymiotnikowych i czasownikowych motywowanych bezpośrednio przez antropomimy, czyli występujących na pierwszym taktie. Wzmianki o derywatach z dalszych taktów pojawiają się na prawach dygresji, dotyczy to m.in. nazw żeńskich. Równocześnie opisuję techniki i wykładniki derywacyjne, choć ta kwestia nie wchodzi do opisu paradygmatu abstrakcyjnego⁷. Korzystam przy tym z podziału słowotwórczego dokonanego przez redaktorów SGS. Również z SGS przejmuję symbole i skróty⁸, m.in. formanty paradygmatyczne podaję w nawiasach, ucięcia oznaczam rombem (<>), po derywatach onomazjologicznych umieszczam gwiazdki. Omawiam kolejno derywaty rzeczownikowe (S), przymiotnikowe (Ad) i czasownikowe (V).

⁶ Niektóre rozstrzygnięcia dotyczące motywacji słowotwórczej budzą wątpliwości. W SGS np. *filipika* jest motywowana przez antropomim przez FILIP (MACEDOŃSKI), co jest dyskusyjne. Nie wiadomo, dlaczego *bernardyn** 2. 'roślina śródziemnomorska' *bot.*, to derywat od antropomimu BERNARD, natomiast BERNARD a. BERNARDYN 'rasa dużych psów' to wyraz niemotywowany (appellativum).

⁷ Paradygmat słowotwórczy konkretny przysługuje leksemowi, przy czym bada się pod tym kątem leksemy niemotywowane. Jest to zbiór wszystkich derywatów bezpośrednich od jednej podstawy słowotwórczej. Paradygmat słowotwórczy abstrakcyjny przysługuje klasie części mowy lub wybranej grupie leksykalno-semantycznej w jej obrębie. W jego skład wchodzi znaczenia słowotwórcze kategoriale przysługujące derywatom uzualnym i potencjalnym. Paradygmat ten nie obejmuje derywatów nieregularnych semantycznie lub formalnie – okazjonalizmów, więc zostaną one pominięte w opisie. Więcej na ten temat Ziemska 1992: 17-25, zob. też Kallas 2003: 65-68). W związku z terminem paradygmat słowotwórczy warto przypomnieć intuicję J. Tokarskiego, który pisał przed 30 laty (1973: 162): „znaczna liczba nazw pewnych treści znaczeniowych można po prostu «odmieniać przez części mowy» przy pomocy niezbyt skomplikowanych procesów słowotwórczych, np. biały – biel – bielić – bielony – bielienie – biało; wóz – wozić – wozowy – wożenie itp.”

⁸ Zob. *Wstęp* do: SGS, t. 1, s. 32.

2.1. Nazwy abstrakcyjne

Należą tu derywaty rzeczownikowe nazywające cechę lub zespół cech związanych bezpośrednio z nosicielem imienia lub nazwiska. Kategorię tę tworzą nazwy doktryn (także religijnych), idei, prądów, programów politycznych, które precyzowane są przez wskazanie na ich twórców. Nazwy te tworzone są przy pomocy formantu – *izm/-izm* (i wariantów *-eizm*, *-anizm*): *augustynizm*, *bajronizm*, *darwinizm*, *epiku-reizm*, *freudyzm*, *hitleryzm*, *kalwinizm*, *leninizm*, *luksemburgizm*, *luteranizm*, *makiawelizm*, *mahometanizm*, *marksizm*, *napoleonizm*, *platonizm* i *neoplatonizm*.

Derywaty z formantem *-izm* są neutralne, natomiast derywaty ekspresywne, nacechowane ujemnie tworzone są przy pomocy formantu *-izna/-yzna*. W SGS występuje jeden tylko taki derywat *dulszczyzna*, ale R. Grzegorzczkova i J. Puzy-nina (1979: 244-245) notują: *jowialszczyznę* rzad., *przybyszewszczyznę*, *wyspiań-szczyznę*, *zapolszczyznę*, *piłsudczyznę*, *towiańszczyznę*, a gdzie indziej *żeromszczyznę*⁹.

Do nazw abstrakcyjnych zaliczam też nazwy dyscyplin naukowych. W SGS odnotowano cztery złożenia, w tym trzy z członem *-logia* i jedno z członem *-grafia*: *dantologia*, *homerologia*, *szopenologia*, i *szopenografia*. W użyciu jest o wiele więcej złożonych nazw dyscyplin tworzonych od nazwisk: *szekspirologia*, *puszki-nologia*, *mozartologia*, *herbertologia*, *norwidologia* i *witkacologia*¹⁰. W SGS spotyka-my jeden derywat sufiksalny *szopenistyka*, w użyciu są i inne, np. *conradystyka* (Jadacka, 2001a: 172).

2.2. Nazwy osobowych nosicieli cech

Należą tu nazwy osób ze względu na relację do innych osób. R. Grzegorzczkova i J. Puzy-nina (1999: 434-435), omawiając kategorie nazw subiektów osobowych przy niewyrażonym predykanie, wymieniają nazwy zwolenników i wykonawców oraz nazwy badaczy. H. Jadacka (2001a: 133) określa tę relację szczegółowiej: są to *nazwy osób utożsamianych z czyimiś ideami czy programem politycznym, zwolenni-ków czyichś poglądów, postaw czy ideologii*.

Derywaty tworzone są przy pomocy kilku formantów sufiksalnych¹¹: *-owiec*: *hitle-rowiec*, *kościuszkowiec*, *leninowiec*¹²; *-in/-yn*, *-(j)anin*: *benedyktyn*, *bernardyn*, *domi-nikanin*, *franciszkanin*, *marianin*, *augustianin*, a poza tym *mahometanin*¹³; *-istall/-ysta*:

⁹ Derywaty abstrakcyjne odprzymiotnikowe tworzone przy pomocy formantu *-ość* występują na II takcie: *bajronicz-ność* i *wallenrodyczość*, a na III takcie *lechickość*.

¹⁰ H. Jadacka (2001a: 133) zwraca uwagę na żartobliwe (ironiczne) nazwy *quasi*-dyscyplin naukowych, utworzonych od konkretnego nazwiska (urbanologia).

¹¹ Pomijam derywat *mariawita*, który – ze względu na jednostkowy sufix *-awita* – uważam za okazjonalizm.

¹² Na trzecim takcie sytuuje się *antyhitlerowiec* ← *antyhitlerowski*.

¹³ Na drugim takcie znajduje się *luteranin* ← *luteranizm*.

napoleonista, szopenista ← SZOPEN¹⁴; *-ejczyk: epikurejczyk*¹⁵; *-idall-yda: napoleonida i homeryda; -itall-yta: adamita, Lechita, husyta*. Formant *-istall-ysta* jest bardzo produktywny współcześnie. W *Indeksie neologizmów* K. Waszakowej (1994) znajdujemy czternaście derywatów odantroponimicznych z tym sufiksem, m.in. *gaullista, noblista, stalinista, thatcherysta*, a w *Indeksie neologizmów* H. Jadackiej (2001a) odnotowano m.in. następujące derywaty: *bułhakowista, trockista i wałęsista*.

Niektóre nazwy badaczy dopuszczają dwie interpretacje. Po pierwsze, można je wywieść bezpośrednio od antroponimu, np. *conradysta* ← CONRAD, *mozartolog* ← MOZART, a po drugie, bezpośrednio od nazwy dyscypliny, np. *conradysta* ← *conradystyka*, *mozartolog* ← *mozartologia*. W SGS są dwa derywaty zinterpretowane w ten drugi sposób, mianowicie *szopenolog* ← *szopenologia* ← SZOPEN i analogicznie *szopenograf*. Natomiast nie ma *homerologa* ani *dantologa*, choć są odpowiednie nazwy dyscyplin z członem *-logia*. H. Jadacka (2001a: 133) odnotowuje następujące neologizmy: *gombrowiczolog, iwazskiewiczolog, stachurolog*.

Na uwagę zasługuje fakt, że na I takcie są dwie nazwy osobowe odnoszące się do kobiet, lecz nienależące do modyfikacyjnej kategorii słowotwórczej nazw żeńskich, ponieważ wywiedzione są od imienia żeńskiego: *katarzynka* 3. ← KATARZYNA (św.), *urszulanka* ← URSZULA (św.). Są to nazwy zakonnic wywiedzione od imion założycielek zakonów.

2.3. Nazwy nieosobowych nosicieli cech

Należą tu nazwy przedmiotów ze względu na ich relacje do osób. Na uwagę zasługują przede wszystkim nazwy dokumentów i materiałów związanych z osobą, którą nazywa podstawa słowotwórcza (por. Waszakowa 1994: 103 i 142). Tworzone są one przy pomocy formantu sufiksального *-(j)ana*. W SGS odnotowano tylko dwa derywaty utworzone tym formantem: *szopeniana* i *leniniana*, natomiast w *Indeksie neologizmów* K. Waszakowej (1994: 248, 249) jest ich dziesięć, ponadto jest neologizm utworzony przy pomocy formantu *-ika*, mianowicie *napoleonika* (s. 245).

W SGS występują trzy nazwy alfabetów: *brajl*-(Ø) ← BRAJL i *mors* -(Ø) ← MORSE¹⁶; *cyryllica* ← CYRYL, a także nazwa pierwiastka chemicznego utworzona w drodze derywacji ujemnej: *mendel*<>*ew* ← MENDELEJEW.

W SGS występują dwie nazwy monet: *napoleon/dor num.* i *stanisła* <->*dor num.* (jak widać, niekonsekwentnie traktowany jest drugi człon *-dor*), dodam od siebie: *luidor*. H. Jadacka (2001a:133) wymienia grupę semantyczną nazw domów, które wskazują na ich obecnych lub dawniejszych mieszkańców czy użytkowników (*kuncewiczówka, miodkówka, rospondówka*) (s. 133), a ponadto na typ willi: *jaruzelka* i *gierkówka* (s. 81).

¹⁴ Natomiast w gnieździe CHOPIN *chopinista* został zinterpretowany jako derywat od *chopinistyka*. Na drugim takcie występują derywaty zinterpretowane jako motywowane przez podstawę na *-izml/-yzm* (z ucięciem), np. *kalwinista* i *kalwin*.

¹⁵ Na II takcie występują *platończyk* i *platonik* derywowany od *platonizm*.

¹⁶ W SGS traktowane są one jako derywaty paradygmatyczne, ja skłonna byłabym uznać je za neosemantyzmy.

Na koniec zwrócę uwagę na derywaty nieukładające się w podgrupy w obrębie grupy nazw przedmiotów. W SGS na pierwszym takcie zamieszczono następujące derywaty onomazjologiczne: *napoleonka**, *piuska**, *bernardyn 2.** ‘roślina śródzie-mnomorska’, *mikołajek 1.** ‘figurka na choinkę wyobrażająca św. Mikołaja’ (MSJP), a oprócz tego derywat, przy którym gwiazdki zabrakło (?): *katarzynka 1.* ‘rodzaj piernika’ i 2. ‘odmiana gruszy i owoce tej gruszy’. H. Jadacka (2001a) odnotowuje *kuroniówkę* ‘zasilek’ (m.in. s. 133), *arafatkę* ‘chusta’ (s. 81), *degolówkę* ‘czapka’ (s. 131), *ałganówkę* ‘rakietka tenisowa’ (s. 85) i *grechutki* (s. 176).

2.4. Nazwy czynności i procesów, a także imprez i zwyczajów

Tylko kilka nazw występujących w SGS można zaliczyć do tytułowej kategorii słowotwórczej. Na I takcie usytuowano derywaty: *robinsonada* ‘podróż’, *jeremiada* ‘skarga’, *filipika* ‘ostre wystąpienie słowne’, *onania* ‘samogwałt’. Z pewnym wahaniem do tej samej kategorii słowotwórczej zaliczam derywaty: *mikołajek 2.** ‘zwyczaj dawania podarunków w dniu św. Mikołaja’ (wg MSJP w Im: *mikołajki*), a na II takcie *andrzejki* (bez gwiazdki!) ‘wieczorna zabawa młodzieży w przeddzień św. Andrzeja’ (MSJP), dzisiaj także *walentynki*.

Jeśli chodzi o formant *-(j)ada*, to obecnie przy jego pomocy tworzymy liczne nazwy imprez, najczęściej o charakterze ludycznym, związanych ze wskazaną w podstawie osobą, np. *molierada*, *mozartiada*, *lepperiada*, *kuroniada* (zob. Waszakowa 1994: 59-63 i Jadacka 2001a: 133).

We współczesnym języku polskim funkcjonuje kilka rzeczownikowych nazw procesów, np. *stalinizacja* (*destalinizacja* i *restalinizacja*), *falandyzacja*. Można je interpretować dwojako. Można je wywieść bezpośrednio od antroponimów: *stalinizacja* ← STALIN, *faland-<>yzacja* ← FALANDYSZ. Przyjmuję drugą interpretację, mianowicie wywodzę je od czasowników odantroponimicznych: *stalinizacja* ← *stalinizować* ← *stalinizm* ← STALIN i *falandyzacja* ← *falandyzować* ← FALANDYSZ. W SGS mamy tylko jedną nazwę czynności na III takcie: *faradyzacja med.* ← *faradyzować med.* ← *farad fiz.* ← FARADAY. H. Jadacka odnotowuje neologizmy *szurmienie* i *szurmieć* (2001a: 49, 68 i 133).

2.5. Inne derywaty rzeczownikowe

Na II i III takcie występują derywaty należące do słowotwórczej kategorii nazw żeńskich, czyli motywowane przez nazwy męskie występujące, odpowiednio, na I i II takcie. Są to przede wszystkim nazwy zakonnic tworzone od nazw zakonników: *benedyktynka*, *bernardynka*, *dominikanka*, *franciszczanka* i inne: *kalwinka*, *maria-witka*, *mahometanka*, poza tym: *darwinistka*, *Lechitka*, *szopenistka*. W sumie jest to dziesięć nazw żeńskich. SGS nie notuje formacji potencjalnych, jak np. *bajronistka*, *freudystka*, *hitlerówka*, *husytka*, *luteranka*, *marksistka*. W dwóch gniazdach odnotowano derywaty deminutywne. W gnieździe BENIAMIN występuje derywat *benia-*

minek. Gniazdo ANDRZEJ redakcja uzupełniła o derywat *Andrzejek* jako podstawę derywatu *andrzejki*. W *Indeksie neologizmów* K. Waszakowa (1994: 246 i 247) zamieściła dwie nazwy miejsca: *ottonianium* i *mozarteum*. Nie uwzględniłam w powyższym przeglądzie złożzeń rzeczownikowych. W SGS występuje one tylko w gnieździe PLATON, mianowicie *neoplatonizm* (i od niego dalsze derywaty *neoplatończyk*, *neoplatonik* i *neoplatoński*). W innych źródłach są dalsze złożenia z członem związanym *neo-*, np. *neotomizm*, *neohitleryzm*, *neopitsudczyzna*, *neoperonista*. W SGS mamy ponadto dwa terminy fizyczne: *faradomierz* i *mikrofarad*. We współczesnym języku polskim występują neologizmy z pierwszym członem odantroponimicznym, por. *mariocentryzm*, *noblodawca* (Jadacka 2001a: 96) *micchnikofan* (Jadacka 2001a: 133), *wałęsofobia* (Jadacka 2001a: 96), *gomułkokracja* (Jadacka 2001a: 176), *stalinomania* i pięć dalszych z członem *-mania* (Jadacka 2001a: 96).

2.6. Derywaty przymiotnikowe

Przymiotniki występują w 44 gniazdach¹⁷. Łącznie na wszystkich taktach jest 65 przymiotników (w tym osobno liczone *platoniczny* * i *platoniczny* 2.*).

Na pierwszym takcie występuje 41 przymiotników w 33 gniazdach. Przymiotniki derywowane są przy pomocy następujących formantów sufiksalnych:

-*ski/-cki* (z wariantami): *bajroński*, *dantejski*, *drakoński*, *epikurejski*, *homerycki*, *juliański*, *kalwiński*, *luterski*, *makiawelski*, *mariacki*, *mariański*, *napoleoński*, i *wiktoriański* – w sumie 13 derywatów;

-*owski*: *bajronowski*, *brajlowski*, *szopenowski*, *darwinowski*, *freudowski*, *hitlerowski*, *kościuszkowski*, *leninowski*, *marksowski*, *stanisławowski*, *tycjanowski* – 11 derywatów;

-*owy*: *achillesowy*, *adamowy*, *damoklesowy*, *hiobowy*, *homerowy*, *kainowy*, *lukullusowy*, *mikołajowy*, *mojżeszowy* – 9 derywatów;

-*iczny//-yczny*: *bajroniczny*, *homeryczny*, *makiaweliczny*, *platoniczny** i *platoniczny* 2.*, *wallenrodyczny* – 6 derywatów;

-*ny*: *maryjny*

i raz przy pomocy formantu paradygmatycznego: *lisowsk-(i)*.

Jak widać, aż 24 przymiotniki powstały przy pomocy formantów *-ski/-cki* i *-owski*. Tylko dawne przymiotniki odantroponimiczne zawierają sufiks *-owy*. Na I takcie usytuowane są następujące przymiotniki współpodstawowe: *makiawel-iczny* i *makiawel-ski*; *bajroń-iczny*, *bajroń-ski* i *bajron-owski*; *homer-owy*, *homer-yyczny* i *homer-ycki*; *mari-acki*, *mari-ański* i *maryjny*. Na różnych taktach występują, bo od różnych podstaw utworzone są następujące przymiotniki: *luter-ski* ← LUTER i *luter-ań<>-ski* ← *luteranizm*; *marks-owski* ← MARKS i na II takcie *marks<>-istowski* ← *marksizm*; na III takcie występuje przymiotnik *bajronist-yyczny* ← *bajronista*, a na II takcie *homerolog-iczny* ← *homerologia*.

¹⁷ Nie ma przymiotników w trzynastu gniazdach: BENIAMIN, DULSKA, FILIP, JEREMIASZ, JUDASZ, KATARZYNA, LUKSEMBURG, MENDELEJEW, MORSE, ONAN, PIUS, ROBINSON, URSZULA.

2.7. Derywaty czasownikowe

Na I takcie występuje tylko jeden czasownik: *bajroń-izować* ← BAJRON. Gniazdo WALLENROD uzupełniłabym o czasownik *wallenrodyzować*, ponadto dodałabym gniazdo HAMLET, a w nim czasownik *hamletyzować*. Na drugim takcie występuje pięć derywatów czasownikowych: *farad-yzować* ← *farad* ← FARADAY; *filipk-(ować)* ← *filipika* ← FILIP; *z-hitler<>-yzować* ← *hitleryzm* ← HITLER; *mors-(ować)* ← *mors* ← MORSE. Wymienione derywaty utworzone zostały w drodze derywacji sufiksальной (-i/-yzować), prefiksально-sufiksальной (z- i -yzować) i paradygmatycznej (-ować).

W *Indeksie neologizmów* H. Jadacka (2001a) zamieściła następujące czasowniki odantroponimiczne: *glempować*, *korwinić*, *szurmieć*, *kuroniować* i *skuroniować*, dodając *falandyzować*.

3. Łańcuchy słowotwórcze

Łańcuch słowotwórczy to każdy zbiór leksemów, zawierający wyraz hasłowy oraz derywaty bezpośrednio pochodne od swoich podstaw na kolejnych taktach derywacyjnych (Jadacka 2001b: 19). Przegląd obejmuje wybrane łańcuchy. Zasadniczo uwzględniam łańcuchy zawierające co najmniej trzy ogniwa, tzn. wyraz hasłowy – antroponim i derywaty I i II taktu. W SGS mamy 54 takie łańcuchy, przy czym liczę łańcuchy najdłuższe. Rozumieć to należy następująco: jeśli np. łańcuch składa się z czterech ogniw, to nie liczę fragmentu tego łańcucha także do łańcuchów złożonych z trzech ogniw.

Spośród łańcuchów złożonych z trzech ogniw przedstawiam tylko te, które mają minimum dwie realizacje, czyli są powtarzalne – na poziomie klas gramatycznych (a nie kategorii słowotwórczych). Poza tę regułę wykracza łańcuch BAJRON → *bajronizować* złożony tylko z dwu ogniw, a jednocześnie występujący tylko raz w materiale pochodzącym z SGS. Jednak ze względu na czasownik odantroponimiczny uwzględniam ten łańcuch, biorąc pod uwagę niewystępujące w SGS czasowniki *wallenrodyzować*, *hamletyzować* i *falandyzować*.

Przedstawiam niżej listę klas łańcuchów złożonych z trzech ogniw, są to więc tylko przykładowe realizacje łańcuchów złożonych z rzeczowników reprezentujących różne kategorie słowotwórcze. Łańcuchów złożonych z czterech ogniw jest dziesięć, a tylko jeden łańcuch składa się z pięciu ogniw. Mój spis obejmuje wszystkie łańcuchy złożone z czterech i pięciu ogniw (łącznie 11 łańcuchów).

Listę klas łańcuchów przedstawiam, porządkując je według klasy gramatycznej derywatu I taktu, a w obrębie tego – wg klasy derywatu II taktu. Pierwszym ogniwem wszystkich łańcuchów jest antroponim, którego zapis pomijam. Pierwszy zapis odnosi się do I taktu, a następne – do kolejnych.

Zapisuję symbole klas części mowy (rzeczowniki – S, przymiotniki – Ad, czasowniki – V, przysłówki – Adv), niżej nazwy kategorii słowotwórczych rzeczownika (dalej zam. *nazwa* – skrót *n.*), a najniżej zapisuję przykładowe derywaty. Lista klas

łańcuchów obejmuje 25 pozycji. Ostatnia klasa nie jest reprezentowana w SGS. (Materiał spoza SGS ujęty jest w kwadratowe nawiasy.)

3.1. Klasy łańcuchów z rzeczownikiem na I takcie

3.1.1. I takt S → II takt S

- (1) n. abstrakcyjna → n. osobowa: *freudyzm* → *freudysta*, *luteranizm* → *luteranin*
- (2) n. abstrakcyjna → n. osobowa → n. żeńska: *darwinizm* → *darwinista* → *darwinistka*
- (3) n. abstrakcyjna → n. osobowa → Ad: *bajronizm* → *bajronista* → *bajronistyczny*
- (4) n. dyscyplina → n. znawcy dyscypliny: *szopenologia* → *szopenolog*
- (5) n. osobowa → n. abstrakcyjna: *husyta* → *husytyzm*
- (6) n. osobowa męska → n. żeńska: *mahometanin* → *mahometanka*; n. zakonnika →
→ n. zakonnicy: *franciszkanin* → *franciszka*
- (7) n. osobowa deminutywna → n. czynnościowa → Ad: *Andrzejek* → *andrzejki* →
→ *andrzejkowy*.

3.1.2. I takt S → II takt Ad

- (8) n. abstrakcyjna → Ad: *platonizm* → *platoński*, *hitleryzm* → *prohitlerowski*
- (9) n. abstrakcyjna → Ad → n. osobowa: *hitleryzm* → *antyhitlerowski* → *antyhitlerowiec*
- (10) n. abstrakcyjna → Ad → Adv: *kalwinizm* → *kalwinistyczny* → *kalwinistycznie*;
→ *marksizm* → *marksistowski* → *marksistowsko*
- (11) n. dyscypliny → Ad: *homerologia* → *homerologiczny*
- (12) n. osobowa → Ad: *franciszkanin* → *franciszkański*
- (13) n. osobowa → Ad → n. abstrakcyjna: *Lechita* → *lechicki* → *lechickość*
- (14) n. osobowa → Ad → n. nieosobowego nosiciela cechy → S: *benedyktyn* →
→ *benedyktyński* → *benedyktyn 2.** → *benedyktynka 2.*
- (15) n. osobowa → Ad → Ad: *Lechita* → *lechicki* → *pralechicki*
- (16) n. nieosobowego nosiciela cechy → Ad: *cyrylica* → *cyrylicki*.

3.1.3. I takt S → II takt V

- (17) n. czynności → V: *filipika* → *filipikować*
- (18) n. abstrakcyjna → V: *marksizm* → *marksizować*
- (19) n. nieosobowego nosiciela cechy → V: *mors* → *morsować*
- (20) S → V → S: *farad* → *faradyzować* → *faradyzacja*; [*stalinizm* → *stalinizować* →
→ *stalinizacja*].

3.2. Łącuchy z przymiotnikiem na I takcie

3.2.1. I takt Ad → II takt S

(21) Ad → n. abstrakcyjna: *bajroniczny* → *bajroniczność*; *wallenrodyczny* → *wallenrodyczność*

3.2.2. I takt Ad → II takt Ad:

(22) *hitlerowski* → *antyhitlerowski*, *hitlerowski* → *neohitlerowski*

3.2.3. I takt Ad → II takt Adv:

(23) *bajroniczny* → *bajronicznie*; *makiaweliczny* → *makiawelicznie*

3.3. Łącuchy z czasownikiem na I takcie

3.3.1. I takt V → II takt S

(24) BAJRON → *bajronizować*; WALLENROD → [*wallenrodyzować*]; [FALANDYSZ → *falandyzować* → *falandyzacja*]; [HAMLET → *hamletyzować* → *hamletyzowanie*]. Najdłuższy łańcuch (nr 14) składa się z pięciu ogniw, tzn. derywaty występują na czterech taktach. Łącuch ten reprezentuje model: ANTROPONIM → S → Ad → S → S.

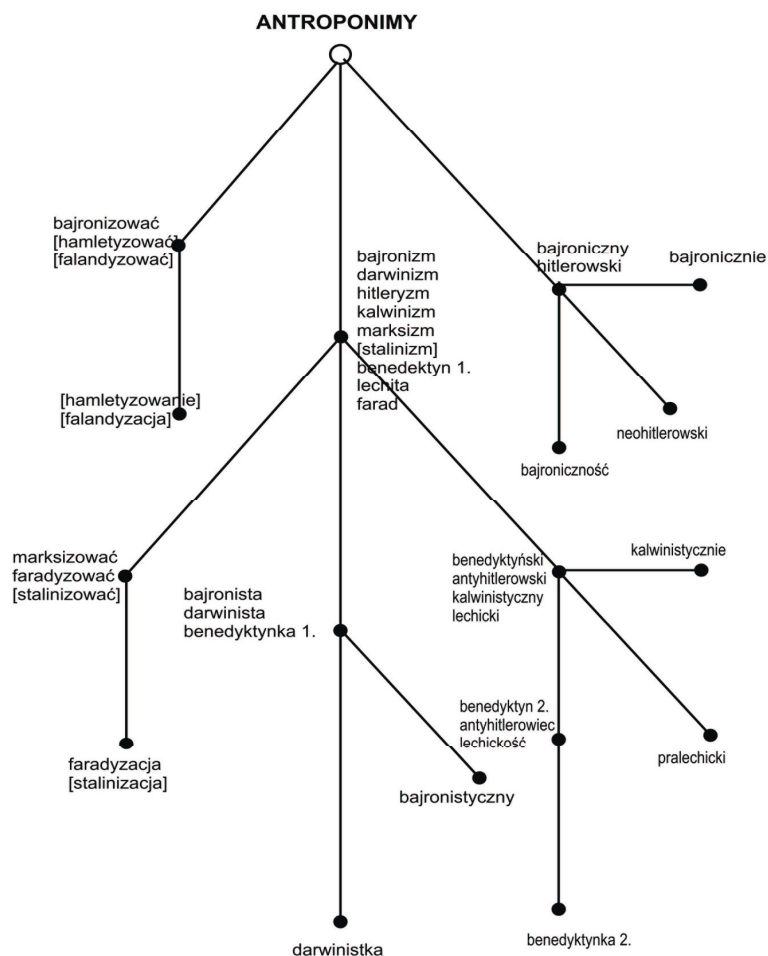
W gniazdach odantropomicznych model ten ma jedną reprezentację. Na III takcie występuje w nim derywat onomazjologiczny *benedyktyn* 2.* 'likier francuski', przechodzący w derywat tautologiczny *benedyktynka* 2. 'likier'. Jest to więc łańcuch wyjątkowy¹⁸.

Łącuchy złożone z czterech ogniw, a więc mające derywaty na trzech taktach, występują w ośmiu gniazdach. Wszystkie one przytoczone są pod numerami (2), (3), (7), (9), (10), (13), (15) i (20). Takich łańcuchów jest ich dziesięć. Wydaje się, że spośród nich najbardziej produktywny jest model: ANTROPONIM → S → S → S, reprezentowany przez dwa przykłady (zob. nr 2), ponieważ derywujemy w ten sposób nazwy żeńskie, które są formacjami potencjalnymi.

4. Wyniki analizy przedstawia, zamieszczony na następnej stronie, graf zbiorczy derywatów z centrum antropomicznym¹⁹.

¹⁸ Zwraca uwagę asymetria w budowie gniazd BENEDYKT (św.) i BERNARD (św.). Różnie usytuowane są derywaty: *benedyktyn* 2.* 'likier francuski' i *bernardyn* 2.* bot. 'roślina śródziemnomorska' oraz *benedyktynka* 2. 'likier' i *bernardynka* 2. 'tabaka'.

¹⁹ Na temat grafów zob. Jadacka 1995: 10 i 152–153.

5. Gniazda odantroponimiczne a gniazda konstytuowane przez nazwy państw (krajów)

Każdej klasie gramatycznej, a w jej obrębie każdej grupie leksykalno-semantycznej wyrazów przysługuje odrębny zbiór derywatów. Wiadomo, że typ semantyczny wyrazu centralnego decyduje o kategoriach słotwórczych derywatów, natomiast o li-

czbie derywatów w gniazdach decyduje głównie częstość użycia wyrazów centralnych. Warto porównać zbiory derywatów przysługujące dwóm wymienionym w tu grupom leksykalno-semantycznym.

Na wstępie przedstawiam listę 36 nazw krajów stanowiących centra gniazd zamieszczonych w SGS. Oto one: AMERYKA, ANGLIA, ARABIA, ASYRIA, AUSTRIA, BIZANCJUM, CHINY, CZECHY, EGIPT, FINLANDIA, FRANCJA, GALIA, GRECJA, HISPANIA, HOLANDIA, INDIE, ITALIA, IZRAEL, JAPONIA, KANADA, MAURETANIA, MONGOLIA, NIEMCY, PERSJA, POLONIA *lac.*, POLSKA, PRUSY, ROSJA, RUŚ, RZYM *staroż.*, SZWAJCARIA, SZWECJA, TURCJA, UKRAINA, WĘGRY, WŁOCHY (K. Kallas 2003: 68).

W 36 gniazdach tworzonych przez nazwy krajów jest 413 derywatów, średnia liczba derywatów na gniazdo wynosi ok. 11,3. W 57 gniazdach odantroponimicznych są 154 derywaty, a średnia liczba derywatów na gniazdo wynosi ok. 3,2. Względne bogactwo derywatów w gniazdach od nazw państw (krajów) wynika z tego, że z nazwami państw związane są nazwy narodowości i nazwy języków, a także inne nazwy abstrakcyjne, przede wszystkim nazwy dyscyplin naukowych, a w następstwie ich znawców. Mała aktywność słowotwórcza antroponimów wynika zapewne z ich cech semantycznych, jednak o małej liczbie derywatów w gniazdach decyduje przede wszystkim podstawa materiałowa SGS, to znaczy jakość zgromadzonego materiału (zob. pkt 2).

Przechodzę do porównania kategorii słowotwórczych występujących w obu zbiorach gniazd, przy czym derywaty usytuowane na różnych taktach traktuję łącznie. Uwzględniam te kategorie, które reprezentowana są przez serie derywatów. Operuję przykładami zaczerpniętymi tylko z SGS, podane liczby derywatów dotyczą więc tylko zawartości gniazd tego słownika.

1) Nazwy osobowe. Nazwy nosicieli cech powstają bezpośrednio od antroponimów (*epikurejczyk, husyta, hitlerowiec*) lub od derywowanych od nich nazw idei, prądów i programów politycznych (*platończyk, luteranin, darwinista*). Od imion założycieli i założycielek zgromadzeń zakonnych tworzy się nazwy zakonników i zakonnice (*bernardyn, urszulanka*). Nazwy badaczy motywowane przez nazwy dyscyplin odnotowane zostały w SGS tylko dwukrotnie (*szopenolog, szopenograf*). Natomiast od nazw krajów powstają nazwy mieszkańców, ewentualnie nazwy członków narodowości (i obywateli państw), np. *Anglik*. Od nazw dyscyplin derywowane są nazwy badaczy (*anglista, polonista*).

2) Nazwy nieosobowych nosicieli cech. Zarówno od antroponimów, jak i od nazw krajów tworzy się nazwy dokumentów i materiałów (*szopeniana, italika*), poza tym różne inne nazwy, np. *cyrylica*, derywat odprzymiotnikowy *finka* 'nóż'.

3) Nazwy abstrakcyjne. Od antroponimów tworzy się nazwy idei, prądów, programów politycznych i inne abstrakta (*platonizm, darwinizm, hitleryzm, luteranizm, dulszczyzna*). Ponadto w SGS odnotowano trzy nazwy abstrakcyjne utworzone od przymiotników odantroponimicznych (*wallenrodyczność, lechickość, bajroniczność*). Natomiast od przymiotników motywowanych przez nazwy krajów tworzy się

różnego rodzaju nazwy abstrakcyjne (*polskość*), w tym nazwy języków (*polszczyzna*) i lekcji języków (*polak*) a także nazwy zapożyczeń (*anglicyzm*). W obu grupach gniazd pojawiają się nazwy dyscyplin naukowych, przy czym w gniazdach od nazw krajów są one częste (*anglistyka, egiptologia*), a w gniazdach odantroponimicznych są tylko cztery przykłady, np. *homerologia, dantologia*.

4) Derywaty czasownikowe i rzeczownikowe nazwy czynności. W gniazdach antropimicznych pojawiają się one wyjątkowo (*bajronizować, faradyzacja*). W gniazdach od nazw krajów są one także rzadkie. Oto przykłady: czasownik stanowy *ruszczyć* i kauzatywny *rusyfikować*, a także rzeczownikowa nazwa akcji *rusyfikacja*.

5) Derywaty przymiotnikowe występują w obu grupach gniazd, natomiast derywaty przysłówkowe odnotowano tylko w gniazdach od antropimicznych (*platonicznie*)²⁰.

Uwagi końcowe

Antroponimy zajmują ważne miejsce wśród nazw osobowych, a nazwy osobowe – wśród ogółu nazw, co wiąże się z antropocentryzmem słowotwórstwa.

Można by się pokusić o zbadanie różnic w aktywności słowotwórczej antroponimów nazywających myślicieli i artystów, uczonych, wynalazców, przywódców i wodzów. Niewątpliwie zwartą grupę stanowią gniazda konstytuowane przez imiona świętych, założycieli zgromadzeń zakonnych i reformatorów religijnych. Jednak gniazda zawarte w SGS są mało liczne i ubogie w derywaty, więc materiał nie jest dostatecznie reprezentatywny. Zauważę tylko, że gniazd konstytuowanych przez nazwy własne kobiet jest w SGS sześć (na ogólną liczbę 57), mianowicie: DULSKA, KATARZYNA (św.), LUKSEMBURG (Róża), MARIA (= Najświętsza Maria Panna), URSZULA (św.), WIKTORIA (królowa). Derywatów będących nazwami kobiet jest 12, z czego 10 należy do kategorii słowotwórczej nazw żeńskich, np. *darwinistka, franciszkanka* (zob. pkt 3.5). Dwa pozostałe derywaty to nazwy kobiet tworzone od imion żeńskich: *katarzynka* 3. ‘zakonnica’ i *urszulanka* ‘zakonnica’.

Literatura

- BURKACKA I., 2001, *Porównawcza analiza gniazdowa wybranych leksemów neutralnych i nacechowanych ekspresywnie*, Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA R., PUZYNINA J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA R., PUZYNINA J., 1999, *Rzeczownik*, [w:] *Morfologia*, red. R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, H. Wróbel, wyd. 3 poprawione, Warszawa, s.389–468.
- JADACKA H., 1995, *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy*, Warszawa.
- JADACKA H., 2001a, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.

²⁰ Derywaty przysłówkowe redaktorzy SGS odnotowali w sześciu gniazdach, w czterech gniazdach występują one na II takcie (*bajronicznie, homerycznie, makiawelicznie i platonicznie*), a w dwóch gniazdach – na III takcie (*kalwinistycznie, marksistowsko*).

- JADACKA H., 2001b, *Wstęp do Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, Kraków, s. 7–32.
- KALLAS K., 2003, *Struktura gniazd słowotwórczych konstytuowanych przez rzeczowniki nazywające państwa (kraje)*, [w:] M. Skarżyński (red.), *Słowotwórstwo gniazdowe – historia – metoda – zastosowania*, Kraków, s. 64–85.
- KOPALIŃSKI W., 1996, *Słownik eponimów, czyli wyrazów odmiennych*, Warszawa.
- NAGÓRKO A., 1998, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa.
- SKARŻYŃSKI M., 1986, *Próba określenia możliwości słowotwórczych rzeczownika niemotywowanego*, [w:] *Język – teoria – dydaktyka*, t. 7, Kielce, s. 41–65.
- SKARŻYŃSKI M., 1999, *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Kraków.
- WASZAKOWA K., 1994, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa.
- ZIEMSKA E. A., 1992, *Słowoobrazowanie jak diejatielnost'*, Moskwa.

The Structure of Word Formation Nests Constituted by Anthroponyms Summary

The article discusses the derivational activeness of anthroponyms on the basis of word formation nests listed in the *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* (2001) (*The Dictionary of Word Formation Nests in Contemporary Standard Polish*).

The set of the word formation categories for words motivated by anthroponimes (word formation paradigm) has been established. The article also presents a list of twenty five derivational models (that is, the configurations of parts of speech). The analysis is summarized in the graph which visually represents the structure of the analysed nests.

Moreover, the article offers a comparison of nests constructed from anthroponymes and toponymes, the numbers in each category and corresponding word formation paradigms.